

Олексій ШЛЯХОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Олександр ДОНІК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці XIX – на початку XX ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.059>

УДК: 94:334.7](477.7)«18/19»

Анотація. Мета дослідження – з'ясування кількісного, майнового, соціального й етнічного складу фабрикантів та заводчиків Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст., висвітлення основних ділянок їхніх ділових інтересів і рівня прибутковості закладів, а також місця та ролі жіноцтва у підприємницьких практиках модерного часу. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності й науковості. Використано такі методи, як історико-генетичний, аналітико-синтетичний, метод порівняльного аналізу, ретроспективний, історико-типологічний, метод локальної історії. **Наукова новизна.** Запропоновано регіонально-галузевий підхід вивчення підприємництва в Україні в імперську добу, розглянуто його і як складову вітчизняної економічної історії, і як своєрідний соціальний інститут, який мав на собі всі характерні відбитки тогочасної епохи. **Висновки.** Зазначено, що активізація підприємництва наприкінці XIX – на початку XX ст. стосувалася насамперед південноукраїнських губерній Російської імперії – Херсонської, Катеринославської, Таврійської. З'ясовано, що лідером промислового виробництва в регіоні була Херсонська, де беззастережно домінувала Одеса, оскільки на її частку припадало більше третини, до того ж найбільших індустріальних, підприємств губернії. Натомість у Катеринославській концентрувалися великі металургійні та гірничорудні підприємства, які були засновані переважно іноземцями. За соціальними ознаками серед промисловців Півдня України на початку XX ст. зі значним відривом від інших лідирували представники купецького стану. Визначено зростаючу роль єврейських і німецьких підприємців у розвитку промисловості всього регіону (на Херсонщині перші становили більше половини всіх промисловців губернії, а на Катеринославщині – третину). Німецькомовні промисловці – переважно купці та поселяни-власники – вміло реалізовували свої ділові інтереси у царині обробки металу та виготовлення сільськогосподарських землеробських машин. Частка українців серед фабрикантів і заводчиків Півдня становила у середньому 5% від їх загального числа по кожній із трьох губерній, а їхні підприємства здебільшого були дрібними та середніми. Наголошено, що у великому й середньому виробництві зростала роль жінок, котрі становили близько 7% від усіх власників зафіксованих промислових закладів Півдня України. Більше половини з них здійснювали свої підприємницькі практики у фабрично-заводському виробництві Херсонської губернії.

Ключові слова: підприємці, підприємці, промисловість Півдня України, індустріалізація, економічний регіон, південноукраїнські губернії.

Важливою складовою капіталістичного ринкового господарства, яке формувалося в Україні в пореформену добу, було приватне підприємництво, поштою якому дало скасування кріпацтва. При цьому виняткової динаміки процес формування прошарку ділових людей набув із початком індустріалізації, тобто в другій половині 1880-х рр. Як зазначав американський економіст та історик А.Гершенкрон, «не можна не дивуватися швидкості, з якою в Росії XIX століття з'являлися підприємці»¹. Зрештою машинна техніка і парові двигуни, а також розвиток торговельно-грошових відносин та капіталістичного ринку перетворили підприємництво у джерело достатньо швидкого й надійного прибутку. Тож підприємницька діяльність охопила у цей час представників практично всіх станів і верств Російської імперії, зокрема чиновників, військовиків, людей розумової праці, міщан, селян, чоловіків та жінок, як російських, так й іноземних підданих, приваблених перспективою швидкого збагачення².

Активізація приватного підприємництва в модерний період насамперед стосувалася південноукраїнських губерній Російської імперії. Величезні простори малозаселених земель та родючі ґрунти, поклади корисних копалин і можливість організації морських комерційних перевезень в Азово-Чорноморському басейні – все це робило згадані терени привабливими для ділових людей. Розвитку тут підприємництва сприяли й потужні колонізаційні та міграційні процеси³. Даючи оцінку вищезгаданим фактам, урядовий «Вестник финансов» наприкінці XIX ст. підкреслював: «Промисловий настрій проник в усі шари населення півдня Росії, відтіснивши на другий план всі інші інтереси... Промисловість і торгівля півдня Росії так зростає, що ані залізниці, ані південні порти не встигають задовольняти вимогам промисловості та торгівлі»⁴. Інший сучасник приблизно в цей же час у статті з символічною назвою «Російська Каліфорнія» писав: «Величезні багатства Донецького краю та його промислове зростання, якщо й розвивається не зовсім по американськи, не гарячково, то в усілякому разі зі швидкістю, яка не звична російському оку»⁵. Все це прискорювало процеси соціальної мобільності, руйнувало існуючі станові перегородки, зрештою давало можливість вихідцям із неможливих верств населення піднятися «вгору», зокрема долучитися до активних підприємницьких практик.

У другій половині XIX ст. достатньо чітко визначилися такі сфери підприємницьких інтересів буржуазії Півдня України, як торговельна, кредитно-банківська, сільськогосподарська, транспортні перевезення та обслуговування населення. Втім особливої ваги в умовах форсованої індустріалізації набувають підприємницькі практики в галузі промисловості. Дослідження зазначеної проблематики на матеріалах південноукраїнських губерній, без сумніву, є науково важливим, в тому числі з теоретико-методологічної точки зору. Адже ще в 1966 р. англійський дослідник П.Пейн пропонував вивчати історію підприємництва в широкому контексті як економічної, так і соціальної історії, наголошуючи при цьому, що у відповідних наукових студіях «треба виходити за межі підприємства та акцентувати увагу на регіоні»⁶.

¹ Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. – Москва, 2015. – С.145.

² Хоча розгорнути повноцінну підприємницьку діяльність у Російській імперії було вкрай непросто. Як зазначав американський економіст П.Грегори, іноземцям, зокрема, «потрібні були роки на те, щоб навчитися вести справи з російською бюрократією та знайти підходящих покровителів» (див.: Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчёты и оценки. – Москва, 2003. – С.40).

³ Як підкреслює з цього приводу Н.Дейвіс, «щедра українська земля стала об'єктом інтенсивної русифікації та колонізації. Південні «дики степи», останні у Європі прикордоння, були обсажені селянами-іммігрантами, переважно з Росії та Німеччини» (див.: Дейвіс Н. Европа: Історія. – К., 2018. – С.675).

⁴ Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – №33. – С.474.

⁵ Баранов М. Русская Калифорния // Мир Божий (Санкт-Петербург). – 1892. – Июнь. – С.11–12.

⁶ Див.: Поткина И.В. История предпринимательства в XX в.: становление научной дисциплины // Отечественная история. – 2002. – №2. – С.128.

Принагідно зазначимо, що з проголошенням незалежності України вітчизняна наукова спільнота почала швидкими темпами заповнювати лакуни, які існували у дослідженні підприємницького прошарку в радянській історіографії. Так, дослідники зупиняються на питаннях становлення буржуазії українських етнічних теренів царської Росії, її кількісному, соціальному та національному складі, добродійних практиках, відносинах із царизмом, соціокультурних характеристиках і т. ін. (див. праці Т.Водотики, О.Доніка, В.Кулікова, В.Крутікова, Т.Лазанської, Т.Ніколаєвої, В.Шевченко, О.Шляхова)⁷. Приділяли увагу підприємництву у промисловій сфері Півдня Російської імперії у другій половині XIX ст. й західні дослідники – Р.Лінднер, А.Рібер, В.Блеквел, В.Пеетерс та ін.⁸

Разом із тим у питаннях вивчення діяльності представників ділових кіл південноукраїнських губерній, зокрема у царині промисловості, до цього часу існують ще недостатньо або слабо висвітлені сюжети. Тож ми маємо на меті запропонувати регіонально-галузевий ракурс у поглядах на підприємництво в Україні в імперську добу, розглядаючи його і як складову вітчизняної економічної історії, і як своєрідний соціальний інститут, який мав на собі всі характерні відбитки тогочасної епохи. Відповідно постають завдання з'ясування кількісного, майнового, соціального й етнічного складу фабрикантів та заводчиків Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст., висвітлення основних ділянок їхніх ділових інтересів і рівня прибутковості закладів, а також місця та ролі жіноцтва у підприємницьких практиках модерного часу.

Як відомо, до основних компонентів підприємництва відносяться володіння капіталом, орієнтація на отримання прибутку і його капіталізацію, самостійність у прийнятті рішень та готовність до конкуренції, а також ініціативна, систематична й на власний ризик діяльність. При цьому, якщо торкнутися питань термінології, то стосовно тих осіб, кому, власне, належали засоби виробництва, та тих, хто виступав носієм нової буржуазної реальності в Російській імперії, можна застосувати дефініції «підприємці», «буржуазія», «промисловці», «капіталісти», які у цьому випадку є своєрідними соціальними синонімами (хоча в історичній літературі вони мають певні смислові відтінки та дещо різне наповнення⁹). Звичайно, дистанція між великим фабрикантом і власником дрібної майстерні була велетенською. Втім як один, так й інший здійснювали самостійну діяльність у виробництві певної продукції з метою отримання прибутку.

⁷ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XXII. – К., 2013. – С.14–25; *Її ж.* Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. – Вип.18. – К., 2015. – С.118–127; *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – 271 с.; *Його ж.* Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVII. – К., 2010. – С.52–69; *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.57–66; *Куліков В.О.* Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Х., 2019. – 388 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; *Ніколаєва Т.М.* Соціокультурна характеристика підприємств України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.95–107; *Шевченко В.В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – К., 2010. – 266 с.; *Шляхов О.Б.* Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С.61–72.

⁸ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – К.; Донецьк, 2008. – 496 с.; *Rieber A.* The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War. – Cambridge, 2014. – 640 p.; *Blackwell W.L.* The Industrialization of Russia: An historical perspective. – New York, 1970. – 198 p.; *Пеетерс В.* Сталь у степу. – К., 2010. – 104 с.

⁹ Адже до буржуазії, зокрема, можна віднести власників цінних паперів і нерухомості, які отримували відповідні прибутки, однак при цьому безпосередньо підприємницькою діяльністю не займалися.

Щоб установити кількісний склад підприємців, які були задіяні у промисловості південноукраїнських губерній у пореформений період, а також основні напрями їхніх «бізнес-стратегій», автори скористалися даними зі статистичного видання кінця XIX ст., підготовленого фахівцями департаменту торгівлі й мануфактур міністерства фінансів¹⁰. Це джерело, яке ще недостатньо використано вітчизняними дослідниками, фіксує кількість наявних у Російській імперії наприкінці 1890-х рр. приватних підприємств, котрі сплачували розкладочний податок, що, певним чином, дає змогу визначити чисельність промислової буржуазії Півдня України та рівень її ділової активності¹¹.

Звичайно, число підприємців не було тотожним кількості промислових закладів. Однак ці показники не набагато відрізняються один від одного. Адже, якщо одне приватне підприємство могло мати кілька власників (частіше два, рідше три або чотири), то водночас один підприємець міг володіти кількома фабриками чи шахтами. Зрештою, за нашими даними, кількість ділових людей, власників одноосібних приватних підприємств і торгових домів могла перевищувати число відповідних закладів не більше, як в 1,1–1,15 рази¹². Тож наші розрахунки підтверджують думку Т.Лазанської, яка зазначала: «У випадку з гільдійським підприємництвом із певною натяжкою можна прирівняти кількість підприємств до числа підприємців.., різниця між цими величинами існувала незначна»¹³.

Отже можемо простежити, яким чином змінювався кількісний склад приватних промислових підприємств (і, відповідно, підприємців), що існували на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній наприкінці XIX ст. (див. табл. 1).

Табл. 1

**Кількість одноосібних промислових підприємств
у південноукраїнських губерніях наприкінці XIX ст.¹⁴**

	Гільдійські підприємства			Негільдійські підприємства			Загалом		
	1896 р.	1897 р.	1898 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.
Катеринославська	325	329	406	370	399	433	695	728	839
Таврійська	219	225	229	718	697	659	937	922	888
Херсонська	506	532	585	679	650	677	1185	1182	1262

Дані таблиці доводять, що впродовж другої половини 1890-х рр. кількість промислових підприємств на Півдні України, які перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам, стабільно зростала. І це цілком зрозуміло, адже царат постійно заохочував ділові кола, що утверджувалися в південному регіоні. Останнє

¹⁰ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам. – Санкт-Петербург, 1888–1900. – С.VIII.

¹¹ Слід ураховувати, що згадане у прим. 10 видання не містило даних щодо гірничих підприємств, які не підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. Крім того, це не стосувалося підприємців, які за звітний період мали прибуток, що не перевищував 250–150 руб. (відповідно до місцевостей 1-го, 2-го і 3-го класу), а також дрібних промислових закладів 7-го й 8-го розрядів.

¹² Водночас, якщо йдеться про акціонерні компанії й товариства, тобто підприємства, що перебували в колективній власності, визначити число їх учасників неможливо. Хоча керівне ядро таких компаній зазвичай складалося з 3–5 осіб.

¹³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.91.

¹⁴ Складено за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов... – С.56, 84, 90.

здійснювалося у вигляді державних замовлень за підвищеними розцінками на виготовлення певної продукції, захисту вітчизняних підприємців від іноземної конкуренції шляхом встановлення фактично заборонного мита на імпортні товари та на сировину, а також надання окремим представникам ділових кіл (або групам) відповідних преференцій.

У результаті заповзятливі мешканці Півдня України, використовуючи сприятливі можливості пореформеного часу, створювали все нові й нові промислові підприємства. Як констатував у доповіді на торговельно-промисловому з'їзді в Нижньому Новгороді 1896 р. бердянський підприємець Дж.Грієвз, у цей час «фабрики розмножувалися та росли як гриби»¹⁵. Перш за все це стосувалося Катеринославщини, де в 1896–1898 рр. число приватних індустріальних підприємств, що сплачували розкладочний збір, зросло з 695 до 839. Хоча за абсолютною кількістю промислових закладів попереду була Херсонська губернія, де в 1898 р. діяло 1262 фабрики та заводи, що перебували в індивідуальній власності.

При цьому найбільше на Херсонщині функціонувало гільдійських (більш значних за своїми розмірами) підприємств, що виробляли борошно, макарони, крупи, крохмаль тощо. Їх у 1896–1898 рр. нараховувалося від 123 до 130, а середній зиск їхніх господарів становив 8,4–9,5%. Водночас найбільший прибуток у цій губернії в 1896 р. мали власники фабрик, які виробляли фарбу (25%), а в 1897–1898 рр. – підприємств, що випускали товари широкого вжитку (одяг, білизну, капелюхи, рукавички, парасольки), їхній дохід дорівнював 22,9%.

Натомість у складі негільдійських (менших за розмірами) промислових підприємств Херсонщини в 1896 р. найбільше налічувалося фабрик, які виготовляли скляні, фарфорові, гончарні вироби. Таких закладів тут загалом було 183. При цьому їхні власники отримували достатньо великі прибутки, які складали 17,2%. Водночас більшість промисловців, котрі володіли негільдійськими підприємствами у Херсонській губернії, намагалися створювати хлібопекарні, булочні, кондитерські виробництва, яких у 1898 р. нараховувалося 163. Щоправда рівень прибутковості таких закладів був дещо менший – 12,5%. Натомість найбільший зиск у 1898 р. тут мали власники майстерень золотих, срібних, ювелірних виробів – 29,2%.

Серед гільдійських одноосібних промислових підприємств Катеринославської губернії як у 1896, так і в 1898 рр., найбільше було таких, що виробляли борошно, макарони, крупи, крохмаль – 78 і 97 закладів, відповідно. Хоча в порівнянні з такими виробництвами Херсонщини середній відсоток прибутку в них був дещо більшим – від 9,4% до 10,1%. На другому місці за своєю кількістю на Катеринославщині були фабрики та заводи, що виготовляли цеглу, а також скляні, фарфорові, фаянсові, гончарні вироби – від 37 до 47 закладів. Далі у цьому своєрідному реєстрі йшли виробництва, які займалися виготовленням та обробкою металів. Таких у краї в 1896 р. діяло 26, а в 1898 р. – 28 (їхній середній прибуток дорівнював 12%).

Отже стрімкий індустріальний розвиток Катеринославської губернії в модерний період визначав специфіку заснування тут підприємцями тих або інших промислових закладів. Так, прагнення сільського населення мати сучасні землеробські знаряддя обумовило створення низки відповідних машинобудівних підприємств. Тож лише в 1892 р. на заводах Катеринославщини, за інформацією губернатора, було виготовлено 6986 жаток, 2325 букерів для орання полів, 2500 віялок, 1657 сіялок, 652 плуги, 382 соломорізки на загальну суму 1 млн 583 тис. руб.¹⁶

¹⁵ Див.: *Кафенгауз Л.Б.* Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения: К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1910. – С.28.

¹⁶ Всеподданнейший отчёт екатеринославского губернатора за 1892 г. – Екатеринослав, 1893. – С.2.

Водночас найбільший прибуток серед гільдійських промислових підприємств Катеринославщини в 1896 р. мали фабрики, які виробляли фарбу (24%), а в 1898 р. першість за цим показником перейшла до виробників охолоджуючих напоїв, мінеральної води та квасу (25,2%), адже ця продукція стабільно користувалася значним попитом. Водночас серед промислових негільдійських підприємств Катеринославщини більше за всіх діяло хлібопекарень, булочних та кондитерських виробництв – від 89 (у 1896 р.) до 138 (1898 р.) закладів. Натомість найбільший зиск тут отримували власники фабрик, які займалися обробкою сала та воску – від 18,4% до 20,2%.

Якщо брати до уваги гільдійські промислові підприємства Таврійської губернії, то впродовж 1896–1898 рр. тут переважали ті (як і в інших південноукраїнських губерніях), що виробляли борошно, макарони, крупи та крохмаль. Їх нараховувалося від 51 до 54. Хоча рівень прибутковості таких закладів був відносно незначним – від 5,8% до 6,2%. Водночас серед промислових негільдійських підприємств Таврії наприкінці XIX ст. найбільше було хлібопекарень, булочних, кондитерських виробництв – від 247 (у 1896 р.) до 294 (у 1898 р.). До того ж вони мали стабільний дохід, який коливався від 9,9% (у 1896 р.) до 12,6% (у 1898 р.). Найбільші прибутки своїм власникам у 1896 р. давали майстерні з виготовлення механічних, оптичних, хірургічних інструментів – 17,5%, а в 1898 р. – заклади, які виробляли косметику та хімічну продукцію – 23,3%.

Таким чином, на Півдні України наприкінці 1890-х рр. загалом діяли 2989 фабрик та заводів (гільдійських і негільдійських), що перебували в одноосібній або у власності торгових домів. Відповідно й число промислової буржуазії регіону в цей час можна приблизно визначити у 3 тис. осіб.

За всієї важливості наведених вище даних, характеристика тогочасних підприємницьких практик у південноукраїнських губерніях не буде повною без відповідної деталізації. Тож, щоб подолати певне знеособлення, яке має місце при характеристиці макроекономічних процесів у розвитку підприємництва на Півдні України пореформеного періоду, слід звернутися до інших джерел, які у цьому контексті мають значні інформативні можливості. Так, більша персоніфікованість притаманна виданому наприкінці 1890-х рр. огляду, присвяченому фабрично-заводській і ремісничій промисловості Одеського градоначальства¹⁷. У цій праці (хоч і на матеріалах лише однієї окремо взятої губернії) наводився перелік власників промислових закладів Херсонщини, у тому числі вказувалося прізвище, ім'я та по батькові, місце розташування підприємства, обсяги виробництва, кількість робітників тощо. Така вибірка достатньо репрезентативна, адже саме на Херсонщину припадала майже половина всіх приватних підприємств Південної України, що перебували в індивідуальній власності (46,5%). А за загальною сумою прибутків від діяльності гільдійських підприємств (у 1895 р. вони становили 25 млн 570 тис. руб.) Херсонщина поступалася лише Петербурзькій і Московській губерніям, посідаючи, таким чином, 3-тє місце в Російській імперії¹⁸. Отже, ґрунтуючись на даних згаданого джерела, можемо констатувати, що станом на 1896 р. беззаперечним лідером промислового виробництва у Херсонській губернії була Одеса, оскільки на її частку припадало більше третини, до того ж найбільших індустріальних, підприємств – 432 з 1249. При цьому серед найбільш значних промислових виробництв Одеського градоначальства, які на середину 1890-х рр. перебували в індивідуальній власності, слід згадати заводи І.Гена та Г.Шеля з виготовлення землеробських машин (сума річного виробництва 304 тис. та 130 тис. руб.), підприємство

¹⁷ *Микулин А.А.* Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства. – Одесса, 1897. – 276 с.

¹⁸ У цьому випадку йдеться як про промислові, так і про інші приватні заклади.

В.Параскева з обробки шкіри (річний обсяг 296 тис. руб.), тютюнові фабрики, що належали спадкоємцям А.Попова (286,5 тис. руб.) та Н.Ваховського (306 тис. руб.), маслоробню А.Бродського (250 тис. руб.), хлібопекарні М.Амбатьєлло (205 тис. руб.), Л.Фішмана (138 тис. руб.), Г.Ганеліна (128 тис. руб.), цукеркову фабрику братів Я. та А. Крохмальникових (155 тис. руб.), а також канатний завод Я.Новікова (311 тис. руб.), паперову фабрику Т.Рафаловича (200 тис. руб.), пивоварню Ф.Енні (217 тис. руб.), підприємство з виготовлення горілчаних напоїв В.Гольдштейна (200 тис. руб.)¹⁹. Таким чином, підприємницька Одеса переважно концентрувала великих власників заводів і фабрик, річні обороти яких перевищували 100 тис. руб. Вони головним чином діяли в галузях переробної промисловості, харчового виробництва та виготовлення товарів широкого народного вжитку.

Для визначення майнового складу промисловців Одеси ми проаналізували обсяги щорічного виробництва 369 підприємств міста, які належали окремим власникам (або співвласникам), і про роботу яких 1896 р. представники владних структур зібрали необхідну інформацію. Тож, за нашими підрахунками, дрібні підприємці складали тут 7,9% (їм належали 29 закладів, що мали обсяг виробництва до 2 тис. руб.), частка середньої буржуазії дорівнювала 29% (в її власності було 107 промислових підприємств з обсягом виробництва від 2 тис. до 10 тис. руб.), а великої – 63,2% (володіла 233 закладами з річним оборотом більше 10 тис. руб.). У підсумку можна дійти висновку, що в Одесі домінували фабриканти та заводчики зі значними обсягами прибутків, позаяк їм належали приблизно 2/3 всіх промислових підприємств міста, що перебували в індивідуальній власності.

Серед найбільших промислових закладів губернії (не враховуючи Одеси) слід виокремити підприємства братів Р. і Т. Ельворті в Єлисаветграді та К.Ессена в Миколаєві з виготовлення землеробських машин і знарядь. Вони виробляли продукції на 350 тис. та 100 тис. руб. відповідно. Згадаємо діяльність у Херсоні лісопильних заводів М.Рабиновича (річний оборот 635 тис. руб.) та Е.Шульца (400 тис. руб.), а також тютюнової фабрики Ф.Лернера (66 тис. руб.). За обсягами свого виробництва виділялися також тютюнова фабрика Г.Білєрта (оборот 68 тис. руб.) та механічний завод А.Уманського в Миколаєві (40 тис. руб.), заклад С.Рижикова з обробки шкіри в Олександрійському повіті (78 тис. руб.), машинобудівне підприємство В.Яскульського в Єлисаветграді (150 тис. руб.), винокурні А.Стрілецького в Олександрійському (50 тис. руб.) і Л.Бродського в Одеському (53 тис. руб.) повітах²⁰.

Зрештою на теренах Херсонській губернії (без Одеси) дрібна промислова буржуазія складала 58,4% від усіх індивідуальних власників підприємств, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. При цьому її представникам належали 400 промислових закладів. Середня буржуазія, у власності якої перебувало 161 підприємство, становила 23,5%, а велика – 18,1% (124 промислові заклади). Отже, на відміну від Одеси, серед представників ділових кіл повітів Херсонщини переважала дрібна буржуазія, позаяк в її власності знаходилося більше половини всіх фабрично-заводських підприємств губернії.

Важливим параметром оцінки підприємницької діяльності представників ділових кіл Півдня України в промисловій царині є також їх національна належність. Так, ще в першій половині XX ст. О.Оглоблин у своїй праці звернув увагу на те, що «великий інтерес становлять дані щодо участі окремих національних груп в українській капіталістичній промисловості». Хоча при цьому дослідник зауважував,

¹⁹ *Микулин А.А.* Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства... – С.7–9.

²⁰ Там же. – С.50–51, 68, 70.

що «нелегко встановити національність власників фабрично-заводських підприємств [...] Головна перешкода – невідокремлення українців і росіян»²¹.

Для вирішення цього завдання ми звернулися до оцінки прізвищ, імен та по батькові власників фабрично-заводських підприємств Херсонської губернії, вказаних у виданні І. Мікуліна²². Зрозуміло, цей метод недосконалий, однак він усе ж дає певне уявлення стосовно національної належності того чи іншого підприємця. Аналіз свідчить, що етнічний склад заводчиків і фабрикантів Одеського градоначальства (станом на 1896 р.) суттєво відрізнявся від відповідних показників по інших районах Херсонської губернії. За нашими підрахунками, серед 408 власників одноосібних промислових підприємств Одеси євреї склали 48% (196 осіб), німецькомовні підприємці – 20,6% (84), приблизно стільки ж етнічні росіяни – 19,6% (80), водночас греки – 6,9% (28), французи – 3,9% (16) та українці – близько 1% (4).

Натомість серед промислової буржуазії Херсонщини²³ (не враховуючи Одесу) переважали етнічні росіяни, які становили близько 30% від загального числа промисловців краю (269 осіб). Водночас частка підприємців-євреїв тут була вдвічі меншою – 24,6% (222), німецькомовних заводчиків і фабрикантів налічувалося 22,6% (204), поляків – 4,4% (40), французів – 1,7% (15), греків – 1,2% (11). Натомість питома вага промисловців – етнічних українців – у містах та повітах губернії в порівнянні з Одеським градоначальством збільшилася до 10,8% (97 осіб).

Таким чином, представники єврейської спільноти (перш за все купці та заможні міщани), які володіли великими статками, наприкінці XIX ст. склали майже половину всіх заводчиків та фабрикантів Одеси і приблизно 1/4 власників промислових підприємств, розташованих на решті території Херсонської губернії. Відзначаючи їхній підприємницький хист та ділову хватку, дослідники другої половини XIX ст. підкреслювали, що «за допомогою капіталів, євреї захоплювали до своїх рук промисловість тих місць, де вони оселилися», і що останні «мають на меті дати якнайшвидший оборот своїм грошам будь-яким шляхом, не зупиняючись на одному підприємстві»²⁴. Отже, можна констатувати, що єврейські підприємці Херсонської губернії в пореформений період зіграли суттєву роль у промисловій модернізації краю. В. Яшин у своїй праці висловив думку, що в той час «більшість підприємств, які належали єврейським ділкам, показували вищу вартість виробленої продукції на одного працівника, в середньому на 30%, ніж неєврейські»²⁵. Втім, попри успіхи в розгортанні справ у промисловій сфері, єврейські підприємці та комерсанти, як зауважив Р. Лінднер, усе ж «потерпали у суспільному середовищі Півдня імперії від дій (російського самодержавства – *Авт.*), спрямованих на дезінтеграцію та відторгнення»²⁶.

Водночас етнічні росіяни – представники майже всіх станів тогочасного суспільства (дворяни, чиновники, купці та селяни), маючи певні податкові пільги та будучи наближеними до владних структур, у повному обсязі використовували свої переваги, розбудовуючи промислові заклади у цьому південному регіоні імперії. Не дивно, що серед промислової буржуазії Херсонської губернії вони становили приблизно третину від загального числа фабрикантів краю, а по Одеському градоначальству їх частка наближалася до 1/5. Можна погодитися з О. Оглоблиним, котрий

²¹ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С. 46.

²² Див. прим. 17.

²³ 901 особа за нашими підрахунками.

²⁴ Материали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба: Херсонська губернія: [В 2 ч.] / Сост. А. Шмидт. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 513.

²⁵ Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація: Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX ст. – Кривий Ріг, 2013. – С. 153.

²⁶ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. ... – С. 214.

значав, що «російські купці зосереджували свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них за діяльної підтримки російського імперського уряду міцно облаштується й осідає в прибережних торгових центрах»²⁷.

Своєю чергою Р.Пайпс із цього приводу висловив думку, що «мешканці Росії завжди відрізнялися неабиякою схильністю до [...] промислової діяльності, та й природна вбогість ґрунту спонукала їх до підприємництва»²⁸. При цьому, як наголошувалося в географічно-статистичному довіднику, «тутешні великороси (йдеться про Херсонщину – *Авт.*) – небезпечні суперники євреїв, за своєю заповзятливістю, наполегливістю, кмітливістю. [...] якщо випадє росіянину отримати достатній прибуток на якійсь справі, то він не полишить її, якби навіть у цей час з'явилися в нього інші, здається більш вигідні [...] Москаль збільшує розміри своєї діяльності до тих пір, поки накопичення його капіталу перевершить потреби обороту»²⁹. Водночас Ф. та Г. Турченки дотримуються погляду, що в торгівлі Півдня України «російський капітал, у порівнянні з закордонним і місцевим єврейським, відігравав порівняно скромну роль»³⁰.

Вагомим суб'єктом підприємницького світу Херсонської губернії пореформеної доби були німецькомовні промисловці – переважно купці та поселяни-власники. Примітно, що їх питома вага серед промислової буржуазії як Одеси, так і Херсонщини в цілому складала приблизно однакові 20–22%. Зрештою високий рівень підприємницької культури німців (і насамперед менонітів) у краї обумовив значну прибутковість їхніх промислових підприємств. Як відзначали сучасники, «взагалі німець-колоніст – найкращий господар у губернії (Херсонській – *Авт.*)»³¹.

Традиційно вагомим елементом у складі промислової буржуазії Херсонської губернії були також підприємці грецького походження, чий «комерційні здатності та далекоглядність» сучасники характеризували як «вельми чудові»³². І хоча по Одесі їх частка наприкінці XIX ст., за нашими підрахунками, складала 6,9% (по інших територіях Херсонщини – лише 1,2%), але економічна вага грецьких підприємців у промисловій діяльності на Півдні України була аж ніяк непропорційною їх кількісному складу. Так, А.Скальковський у своїй праці зазначав, що «найголовніші капіталісти серед одеського купецтва є греки: російські піддані та іноземні»³³.

Не можна не згадати і промисловців польського походження. Переважно йдеться про дворян, чиновників, військовиків, а також представників технічної інтелігенції, які часто влаштували у власних економіях невеликі підприємства. Зокрема гірничий інженер та підприємець О.Фенін у своїх спогадах наголошував, що роль «інженерів-поляків була взагалі дуже помітною в російській промисловості – вони були вмільми техніками, дали багато прикладів здібних організаторів та адміністраторів промислових підприємств»³⁴. Зрештою питома вага польських фабрикантів і заводчиків у 1896 р. загалом по Херсонській губернії дорівнювала 4,4%.

Натомість, якщо йдеться про участь етнічних українців у розвитку промисловості Херсонщини у другій половині XIX ст., то сучасники у своїх оцінках були значно

²⁷ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики... – С.46.

²⁸ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – Москва, 1993. – С.272–273.

²⁹ Материалы для географии и статистики России... – Ч.1. – С.532.

³⁰ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003. – С.47.

³¹ Материалы для географии и статистики России... – Ч.1. – С.527.

³² Там же. – С.543.

³³ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – Санкт-Петербург, 1865. – С.108.

³⁴ Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.120.

стриманішими, наголошуючи, що українець «не розуміє прагнення до збагачення, власне багатства, поліпшення реального життя [...]»; тому він залишається нерухомим, прикутим до місця [...] гроші набувають значення для українця тільки зрідка, коли йому необхідно щось купити»³⁵. Звичайно, така оцінка виглядає занадто категоричною, а отже і ставитися до подібних свідчень слід критично. Інша справа, що для прибуткового ведення своїх справ етнічним українцям інколи бракувало відповідних знань, капіталів, а то й підприємницького хисту. Втім головною перешкодою у відповідних практиках для українців усе ж була гостра конкуренція з боку російських та єврейських ділків, або ж іноземних капіталістів, котрі володіли значними статками. У цьому плані варто взяти до уваги думку того ж О.Оглоблина, який писав про «загальну слабкість опозиції українського капіталу», зазначаючи, що «в завоюванні чорноморського ринку більш слабкий український капітал йшов у потужному річці російського капіталізму»³⁶. Схожу думку фактично висловлював і М.Слабченко, наголошуючи, що українським підприємцям «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець»³⁷.

А проте частка українців серед промислової буржуазії Херсонської губернії в 1896 р. все ж становила 10–11%. При цьому більшість із них походила з селянської верстви. Ділові інтереси етнічних українців головним чином були пов'язані з борошно-мельною галуззю. Загалом млинарів-українців нараховувалося приблизно 50 осіб. Крім того, винокурними заводами в Херсонському повіті володів І.Бутович (річний оборот виробництва становив 30 тис. руб.), в Єлисаветградському повіті невеликі цегельні підприємства мали В.Гавриленко (1,4 тис. руб.), М.Леонтович (2,4 тис. руб.) і Сахно-Устинович (1 тис. руб.), а в Олександрійському повіті – О.Бобошко (1,7 тис. руб.). Згадаємо також, що С.Тимченкові в Олександрійському повіті належало паперове виробництво (річний оборот 4 тис. руб.), а М.Петренко здійснював свої ділові практики у царині ремонту пароплавів і барж у Херсоні (56,8 тис. руб.). Таким чином, окремі запозятливі українці Херсонської губернії все ж долучалася до організації власної справи у промисловості краю, хоча їх підприємства переважно й відносилися до дрібних або (меншою мірою) середніх закладів.

Майже недослідженим питанням розвитку підприємництва на українських етнічних теренах Російської імперії пореформеної доби є участь у ньому жіноцтва. Тогочасне законодавство відкривало для представниць «слабкої статі» в такій діяльності відповідні можливості³⁸. Тож не можна не згадати і про жіночий сегмент у складі фабрикантів та заводчиків Херсонської губернії наприкінці XIX ст. На підставі даних згаданого вище огляду, присвяченого фабрично-заводській і ремісничій промисловості Одеського градоначальства³⁹, можна стверджувати, що 1896 р. в Одесі налічувалося 18 одноосібних власниць (4,4% від загального числа промислової буржуазії міста) промислових закладів, які відносилися до різних національностей та етнічних груп⁴⁰. Щодо напрямів їхніх ділових інтересів, то на теренах Одеського

³⁵ Материалы для географии и статистики России... – Ч.1. – С.489.

³⁶ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики... – С.39.

³⁷ *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т.3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Одесса, 1923. – С.178.

³⁸ Зокрема наголошувалося, що «всі юридичні постанови, які торкаються купця, стосуються однаково й жіноцтва [...] Вони набувають таким самим чином звання купчихи [...] Купецькі та промислові посвідчення беруть вони на своє ім'я» й т. д. (див.: *Шершеневич Г.Ф.* Курс торгового права. – 4-е изд. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.152).

³⁹ Див. прим.17.

⁴⁰ У розвідці І.Вановської зазначено, що «до кінця XIX ст. участь українських жінок-підприємців в економічній сфері досягла рівня від 15% до 20%». Однак авторка не вказує, звідки взято відповідні дані (див.: *Вановська І.М.* Жіноче підприємництво як фактор модернізації України у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Історія та географія.* – Вип.56. – Х., 2019. – С.24).

градоначальства підприємці перш за все віддавали перевагу кравецьким роботам, володіли майстернями з виготовлення суконь. Серед них, зокрема, О.Бернієрі (річний оборот її закладу становив 25 тис. руб.), Н.Петрова-Гаймоводська (також 25 тис. руб.), А.Райх (23,9 тис. руб.), А.Соколова (3 тис. руб.). Водночас чимало жінок засновували фабрики, які працювали у харчовій галузі. Так, Ц.Станіолі й Ш.Островська відкрили в Одесі заклади з виробництва лимонаду та «шипучої води» (оборот 3 тис. руб.), А.Абрикосова – фабрику кондвиробів (65 тис. руб.), а Р.Зельтман (36,7 тис. руб.) і А.Білоградова (7,5 тис. руб.) – підприємства з виготовлення ковбас та консервованої шинки. За обсягами виробництва заклади одеських підприємців частіше за все відносилися до середніх або великих.

Згадана праця І.Мікуліна містить інформацію стосовно 52 жінок, які наприкінці XIX ст. володіли фабриками та майстернями в інших містах і повітах Херсонщини, що становило 5,8% від усіх промисловців губернії (без Одеси). Серед останніх переважали етнічні росіянки. Їх, за нашими даними, налічувалося 30. Крім того, до підприємництва у фабрично-заводському виробництві Херсонської губернії в середині 1890-х рр. долучилися по 6 українок і німкеней, по 4 єврейок і польок, по 1 французенці та італійці. При цьому підприємці (дворянки або міщанки) головним чином володіли млинами, цегельними, винокурними, пивоварними заводами. Зокрема в їх власності перебували 7 винокурень і пивоварень, які переважно належали мешканкам Єлисаветградського повіту. Серед останніх згадаємо М.Улашину (обсяг виробництва її винокурні складав 38,1 тис. руб.), А.Кирієвську (37 тис. руб.), Ю.Єжевську (1 тис. руб.) та власницю пивоварні Дуриліну (1,7 тис. руб.). Водночас в Олександрійському повіті винокурні мали княгиня А.Урусова (оборот 19 тис. руб.) та І.Макеєва (22,8 тис. руб.), а пивоварню – А.Успенська (2 тис. руб.).

Відзначилися жінки Херсонської губернії й у харчовій промисловості. Так, І.Гуревич у губернському центрі мала цукеркову фабрику (річний оборот 4,5 тис. руб.), С.Баранбойм в Єлисаветградському повіті володіла невеликим маслобійним підприємством (500 руб.), а Р.Суботівська у Кривому Розі – виробництвом мінеральної води та лимонаду (3 тис. руб.). Зрештою слід зробити висновок, що жінки, які створювали свої підприємства в повітах Херсонської губернії, більш за все належали до середньої або дрібної буржуазії, позаяк обсяги виробництва їхніх закладів були помітно меншими, ніж фабрик і заводів, якими володіли підприємці в Одеському градоначальстві. З іншого боку, це свідчить, що окремі представниці жіноцтва наприкінці XIX ст. вже належали до групи економічно активного населення краю та багато у чому могли реалізувати себе в такій сфері професійної діяльності, як індивідуальне підприємництво.

Становить інтерес і той факт, що вже дослідники середини XIX ст. звертали увагу на відмінності, які існували між підприємцями, котрі належали до різних етнічних груп населення Півдня України, зокрема в питаннях соціальної поведінки. Так, один із лідерів російських слов'янофілів І.Аксаков зазначив у своїй праці, що «в Малоросії немає різкого поділу станів за заняттями». Жінки-підприємці, наголошував він, «ще менш носять відбиток на собі свого звання; природна грація, смак до витонченого, художній склад думки, вишуканість у сфері почуттів (чому найкращим доказом слугують протонародні пісні) притаманні всім малоросіянкам, заслонюють брак освіти; тоді як у Росії купчиха є типове явище й різко виділяється із загалу жінок інших станів»⁴¹.

⁴¹ Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858. – С.7.

Зрештою головними рисами значної частини промисловців Півдня України в пореформену добу, перш за все представників купецтва й технічної інтелігенції, були запопадливість та обачність у справах, наполегливість у досягненні мети. Втім, беззаперечні успіхи та важлива роль приватного капіталу у промисловій розбудові регіону, не дають підстав для ідеалізації цього соціального прошарку (що подеколи трапляється у сучасній історичній літературі), адже методи, якими інколи накопичувалися початкові капітали, бували досить-таки брудними. До того ж і підприємницька культура та найкращі підприємницькі традиції серед представників ділового світу Півдня імперії тоді тільки перебували на стадії формування. Не випадково представники англо-американської історіографії у своїх працях констатують, що «часовий горизонт» підприємців Російської імперії в ту добу був «вельми обмеженим, а рівень їхньої комерційної чесності – жахливо низьким»⁴². Як стверджували чиновники на початку ХХ ст., місцевий капітал був досить «важким на підйом», більш консервативним у своїх настроях і вчинках (порівняно з іноземним), що певним чином теж ставало на заваді підприємницьким практикам.

Не можна не згадати і про недостатній професійний рівень. Так, сучасники відзначали обмеженість фахової підготовки чималої кількості промисловців південноукраїнських губерній (виняток становили хіба що представники інженерного корпусу), «нестачу серед російських капіталістів людей освічених узагалі та спеціально освічених зокрема»⁴³. Урядовці звертали увагу на те, що «часто наші капіталісти бралися до справи, не маючи достатнього поняття про ведення таких дій, зазнавали збитків та припиняли справу», а в їхній діяльності траплялося «багато помилок і невдач»⁴⁴. На думку фахівців із французького видання «L'Economiste Francais» (1901 р.), зростання кількості металургійних заводів та вугільних підприємств у південноукраїнських губерніях «було перебільшеним і занадто передчасним»⁴⁵. Своєю чергою, у звіті міністерства промисловості та праці Бельгії того періоду констатувалося, що багато заводів на Півдні Російської імперії споруджено без належного топографічного обстеження місцевості та продуманого плану. У результаті «штучно створено промислові райони». До того ж витрати на швидке будівництво нових металургійних заводів зависокі, а технічні розрахунки нерідко виявлялися помилковими. Тож майже відразу деякі підприємства потребували перебудови⁴⁶.

Однак попри згадані проблеми чисельність представників буржуазії Півдня України, які вдавалися до підприємницьких практик у промисловій сфері на початку ХХ ст., продовжувала зростати. Цьому сприяло подолання наслідків економічної кризи 1900–1903 рр., а також революційних подій 1905–1907 рр. Початок нового промислового піднесення в 1909 р., суттєве збільшення врожаїв зернових культур, посилений попит на метал, будматеріали, сільськогосподарську техніку обумовлювали залучення до підприємницької діяльності дедалі ширші кола заповзятливих мешканців регіону.

Для заповнення лакуни щодо підприємницьких практик в основних галузях економіки Півдня України на початку ХХ ст. автори звернулися до списку заводів і фабрик Російської імперії, підготовленого відділом промисловості міністерства торгівлі та промисловості в 1912 р.⁴⁷ Це видання – цінний матеріал для аналізу розвитку

⁴² Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. – С.249.

⁴³ Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1896. – №27. – С.12.

⁴⁴ Руммель Ю.В. Торговый флот в экономической жизни страны и виды на его развитие в России. – Санкт-Петербург, 1907. – С.28.

⁴⁵ Див.: Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – №41. – С.59.

⁴⁶ Див.: Торгово-промышленный Юг. – 1913. – №17. – С.15.

⁴⁷ Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В.Е.Варзара. – Санкт-Петербург, 1912. – 626+LXXXIX с.

підприємництва в південноукраїнських губерніях у промисловому аспекті, а також здійснення відповідних порівнянь та узагальнень, позаяк тут не лише вказано прізвища власників підприємств та обсяги їх виробництва в 1908–1909 рр., а й міститься інформація щодо їх станової належності. Щоправда наведені дані стосуються майже винятково промислових закладів з обсягами щорічного виробництва більше 2 тис. руб.

Отже у Херсонській губернії в 1908–1909 рр. діяли 603 великих та середніх промислових підприємства, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. З них компаній, товариств повних і на вірі, а також підприємств, що перебували в державній та муніципальній власності, або у власності громадських організацій, було 85. Відповідно в індивідуальній власності (співвласності), або у володінні торгових домів – 518 заводів і фабрик. Натомість у Катеринославській губернії промислових підприємств, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції (не враховуючи гірниче виробництво), на початку XX ст. було 368. Із них 276 великих та середніх заводів і фабрик перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам. У Таврійській губернії діяли 147 великих та середніх промислових підприємств, з яких в індивідуальній власності або у власності торгових домів – 112 фабрик та заводів.

Таким чином, наш аналіз складу фабрикантів та заводчиків південноукраїнських губерній початку XX ст. охоплює 906 промислових закладів індивідуальної або співвласності та, відповідно, торкається приблизно 1000–1050 підприємців. Інформацію стосовно соціального складу зведено в табл.2.

Табл.2

**Соціальний склад промисловців південноукраїнських губерній
на початку XX ст. (%)⁴⁸**

	Херсонська	Катеринославська	Таврійська
Дворяни, чиновники	8,6	10,2	10,7
Купці, почесні громадяни	41,2	43,5	47,9
Міщани	41,4	18,3	10,7
Селяни	1,5	4,2	26,8
Інтелігенція	4,3	3,5	2,5
Поселяни-власники	3	20,4	3,6

З'ясування соціального складу заводчиків і фабрикантів Півдня України на початку XX ст. доводить, що тут перед вели представники купецького стану, а також почесні громадяни (спадкові або особисті). До того ж найбільша їх частка була в Таврійській губернії, дещо менше – на Катеринославщині й Херсонщині. Водночас звернемо увагу на значний відсоток представників міщанства з власників великих і середніх промислових підприємств регіону. А це вже дає підстави говорити, що акумуляція коштів серед представників і цієї групи населення відбувалася достатньо

⁴⁸ Соціальне становище представників промислової буржуазії Півдня України визначено нами стосовно 466 заводчиків і фабрикантів Херсонщини, 285 промисловців Катеринославської губернії та 121 – Таврійської, тобто загалом 872 осіб (див. прим.47).

активно. Крім того, давався взнаки той факт, що після 1898 р. міщанам, які хотіли розпочати свою підприємницьку діяльність, уже не треба було вибирати купецькі гільдійські свідоцтва, і таким чином сплачувати додаткові збори. Тож у регіоні найбільшу частку міщан серед промисловців мала Херсонська, а найменшу – Таврійська губернії. Натомість дворян та чиновників серед промислової буржуазії південноукраїнських губерній найбільше було на Катеринославщині й Таврії. Серед них траплялися титуловані персони. Так, графові І.Канкріну в Мелітопольському повіті належав винокурний завод, а граф О.Коновніцин в Одесі володів друкарнею газети «За царя и Родину» з річним виробництвом 12 тис. руб. (на підприємстві працювали 14 робітників)⁴⁹. Серед місцевих заводчиків і фабрикантів були навіть особи, котрі належали до правлячої династії. У власності великого князя Михайла Миколайовича перебували марганцеві рудники поблизу Нікополя та винокурня у селі Покровському Катеринославського повіту, яка виробляла продукції на суму 85 тис. 787 руб.⁵⁰

Долучалися до підприємництва у промисловій царині на початку ХХ ст. і представники селянського стану, особливо в Таврійській губернії (див. табл.2). Це свідчило про те, що в умовах проведення столипінської аграрної реформи процес накопичення коштів відбувався й серед заможного селянства, а також мешканців численних менонітських і німецьких колоній регіону (поселян-власників). При цьому останні найбільше були представлені серед власників фабрик і заводів Катеринославщини, адже тут вони складали п'яту частину всіх промисловців губернії.

Національно-конфесійний склад промислової буржуазії Південної України 1908–1909 рр. відображено в табл.3.

Табл.3

**Етноконфесійний склад заводчиків і фабрикантів
південноукраїнських губерній на початку ХХ ст. (%)⁵¹**

	Херсонська	Катеринославська	Таврійська
Українці	4,5	5,4	4
Росіяни	13,8	26,5	24
Євреї	51,1	33,1	24,7
Німці, у т. ч. меноніти	19,3	28,7	40,7
Греки	2,8	0,6	2
Поляки	2,6	1,3	0,1
Інші (турки, татари, французи, англійці)	5,9	4,4	4,5

Можна стверджувати, що склад промисловців регіону й на початку ХХ ст. не втратив свого поліетнічного та поліконфесійного характеру. При цьому слід констатувати зростаючу роль представників єврейської спільноти в розвитку підприємництва в індустріальній сфері. Зокрема на Херсонщині, за нашими даними, вони

⁴⁹ Список фабрик и заводов Российской империи. – С.134.

⁵⁰ Там же. – С.159.

⁵¹ Проаналізовано дані щодо 574 заводчиків і фабрикантів Херсонської, 317 Катеринославської, 150 Таврійської губерній, тобто всього 1041 (див. прим.47).

становили більше половини всіх промисловців губернії, а на Катеринославщині – третину. Єврейські «ділові люди», які належали до купецького або міщанського станів, у містах та містечках краю переважно створювали заклади, що займалися обробкою деревини, борошномельним, тютюновим виробництвом. Крім того, останні активно діяли в галузях харчової та легкої промисловості, задовольняючи потреби широких верств населення Півдня України в товарах народного вжитку, продуктах харчування. Ці виробництва вимагали менше капіталовкладень, ніж металургійні та машинобудівні, і швидше приносили своїм власникам дохід.

Сказане насамперед характерне для промислових підприємств Одеси, які належали єврейським власникам. Так, на початку XX ст. у володінні купців М.Вейцмана та З.Блама тут знаходилися фабрики з виготовлення взуття, які виробляли продукції на 30 тис. і 18 тис. руб. відповідно. Водночас особистий почесний громадянин М.Вольф мав у місті миловарний завод із річним обсягом виробництва 178 тис. руб., а купець Г.Ашкеназі володів Південною тютюновою фабрикою (136 тис. руб.). Своєю чергою, купцеві Л.Авичу належала фабрика з виготовлення консервів (46 тис. руб.), міщанам Г.Граєвському – кондитерське підприємство (81 тис. руб.), С.Вайнгурду – цукеркова фабрика (17 тис. руб.), М.Аксельроду – хлібопекарня, яка виробляла продукції на 10 тис. руб. на рік, а купець 2-ї гільдії М.Горнштейн володів ковбасною фабрикою (65 тис. руб.).

Достатньо активно до харчової промисловості долучалися єврейські підприємці Катеринославщини. Серед них можна згадати купця А.Лур'є, котрий у губернському місті мав макаронну фабрику (річний оборот 69,6 тис. руб.), міщанина С.Безчинського – власника кондитерії «Привілей» у Бахмуті (70 тис. руб.), В.Карасика, який володів консервною фабрикою в Маріуполі (35 тис. руб.). Натомість у Таврійській губернії промисловцям єврейського походження належали п'ять тютюнових заводів. Зокрема підприємство купця А.Ашкіназі у Сімферополі мало річну продуктивність 154,9 тис. руб.

Варто також згадати, що представники ділових кіл єврейського походження Півдня України мали у своїй власності чимало деревообробних підприємств. Так, у Катеринославській губернії на початку XX ст. їм належали 16 із 24 лісопилень. Серед найзаможніших власників слід назвати купця 1-ї гільдії Ш.Гурарію, котрий володів трьома такими заводами. При цьому найпотужніший із них, з обсягом виробництва 145,4 тис. руб., на якому працювали 93 робітники, функціонував у Новомосковському повіті. Займалися аналогічною справою і єврейські купці Херсонської губернії. Так, М.Рабиновичу належало лісопилльне підприємство у Херсоні з 170 робітниками й річним оборотом 445,8 тис. руб.⁵²

Єврейські підприємці також мали у власності чимало цегляних виробництв. Останнє особливо стосується Катеринославської губернії (10 таких заводів), адже процеси прискореної індустріалізації у краї вимагали будівельних матеріалів. У губернському центрі власниками таких підприємств були інженери М.Брук (річний обсяг виробництва становив 30 тис. руб.) і І.Майданський (47,6 тис. руб.), купці І.Моцкін (35,2 тис. руб.), І.Люцкін (11 тис. руб.), Ш.Френкель (24,6 тис. руб.). Водночас у повітовому Бахмуті купець М.Венгеровський мав цегельню з обсягом виробництва 15,8 тис. руб.

Серед заводчиків і фабрикантів Півдня України на початку XX ст. числилося чимало етнічних росіян. Причому найбільша їх частка припадала на Катеринославську й Таврійську губернії, де вони становили близько чверті всіх промисловців, і

⁵² Список фабрик и заводов Российской империи. – С.192.

головним чином були представлені вихідцями з дворянства, купцями, почесними громадянами. Щодо ділових інтересів, то вони переважно були пов'язані з важкою промисловістю.

У власності представників російської спільноти регіону перебувало чимало металообробних, машинобудівних підприємств. Зокрема дворянам братам П. і М. Вараксиним належав чавуноливарний і механічний завод у Бахмуті (річний оборот 14,6 тис. руб.), а інженерові О.Сегедінову – механічний та чавуноливарний у Нікополі (13,4 тис. руб.). Водночас купець І.Бакланов у Херсоні володів майстернею з виробництва фургонів (20 тис. руб.), а купцеві Ф.Кононову в Одесі належав механічний завод (12 тис. руб.). Крім того, особистий почесний громадянин М.Ящинін у Севастополі мав чавуноливарний і механічний завод із річною продуктивністю 11 тис. руб., а купець А.Золотарьов володів аналогічним підприємством у Керчі (40 тис. руб.).

Підприємцям-росіянам належали 20 (із 45) цегельних заводів у Катеринославській губернії. Серед найбільших підприємств цього профілю слід назвати цегельню в Бахмутському повіті (річний оборот 63,6 тис. руб.), якою володів дворянин В.Плещеев; в Олександрівську (35,3 тис. руб.), що належала купцеві 2-ї гільдії Д.Мінаєву; в Катеринославі, власниками якої були селяни Федотов і Шейдаков (25,8 тис. руб.); у Нікополі, якою володіли селяни М. та Н. Королькови (25 тис. руб.). Етнічні росіяни цікавилися й деревообробною промисловістю. Так, дворянинові М.Панкееву належали дві лісопилні у Дніпровському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії з обсягами виробництва (на 1896 р.) 169,8 тис. і 12,1 тис. руб. Ще одним деревообробним підприємством у Мелітопольському повіті володів статський радник О.Ровняков (річний оборот 10 тис. руб.).

Натомість у повітах Херсонської губернії етнічні росіяни частіш за все засновували винокурні. Зокрема дворянин О.Улашин мав її в Єлисаветградському повіті (річний оборот 59 тис. руб.), дворянин М.Дудніков володів подібним закладом у Херсонському повіті, який виробляв продукції на 28 тис. руб. у рік, а спадковим почесним громадянам М.Селиванову та К.Шапошнікову належали великі винокурні в Олександрійському повіті (99 тис. руб.).

Важливим сегментом у складі промислової буржуазії Півдня залишалися німецькомовні підприємці (частіш за все купці або поселяни-власники). Лише в Таврійській губернії на початку ХХ ст. вони, за нашими підрахунками, становили 40,7% усіх промисловців, а в Катеринославській їх частка сягала майже 30%. При цьому німці й меноніти переважно реалізовували свої ділові інтереси у царині обробки металу та виготовлення сільськогосподарських землеробських машин. Зокрема в Таврійській губернії їм належало більше десятка таких великих і середніх підприємств. Серед власників слід згадати німецького підданого І.Фукса, котрий володів великим заводом (273 робітники), що виробляв землеробські машини та знаряддя у Великому Токмаку Бердянського повіту. Річна продуктивність його закладу становила 959 тис. руб. Ще одне підприємство землеробських машин там належало австрійському підданому І.Клейнеру (річна продуктивність 448,1 тис. руб.). Водночас меноніти Я.Янцен і К.Нейфельд володіли чавуноливарним і машинобудівним заводом у Мелітопольському повіті з обсягом виробництва 188,5 тис. руб., Я.Нібур – чавуноливарним та механічним у с. Ольгафельд цього ж повіту (170,1 тис. руб.), а брати Яків, Абрам і Вільгельм Классени – підприємством із виробництва сільськогосподарських машин у с. Кізіяр Мелітопольського повіту (342,7 тис. руб.). На Катеринославщині в колонії Кічкас поселянин А.Унгер володів екіпажним заводом з обсягом виробництва 107 тис. руб.⁵³

⁵³ Там же. – С.217.

Галузева належність фірм німецькомовних фабрикантів і заводчиків південно-українських губерній також мала відношення до виробництва цегли. Серед власників таких підприємств Катеринославщини можна згадати поселянина Г.Люберта, який мав цегляний завод в Олександрівську (річний оборот 23,9 тис. руб.), німецького підданого А.Пейцліна, обсяг виробництва бетонно-цегляного заводу котрого в Катеринославі становив 50,4 тис. руб., поселянина-власника Я.Унґера, чия цегельня працювала в колонії Нью-Йорк Бахмутського повіту (річний оборот 24,5 тис. руб.).

Крім того, німецькомовні підприємці реалізовували свої проекти в галузях обробної та харчової промисловості. Зокрема Г.Веллер в Одесі мав салотопний завод з обсягом виробництва 209 тис. руб., Г.Бекель володів тут ковбасною фабрикою (оборот 111 тис. руб.), а В.Фішер – кондитерським підприємством (65 тис. руб.).

Сфера ділових інтересів етнічних українців у промисловості Півдня Російської імперії на початку XX ст. була достатньо різноманітною, хоча їх частка у складі підприємницького загалу всього від 4% у Таврійській до 5,4% у Катеринославській губерніях. Переважним чином їм належали підприємства з відносно невеликими обсягами виробництва. За соціальною ознакою серед них були вихідці майже з усіх станів тогочасного суспільства – як дворяни й купці, так і міщани та представники селянства. Зокрема українці, мешканці Катеринославщини, найчастіше реалізовували свій підприємницький хист у виробництві цегли, володіючи п'ятьма цегельнями. Належали вони дворянинові Олександрівського повіту В.Миргородському (річний оборот 28 тис. руб.), бахмутському міщанинові І.Любицькому (4,7 тис. руб.), а також селянам Бахмутського повіту М.Науменку, Ф.Онищенку, А.Михайленку (12,6 тис. руб.).

Водночас декілька українців мали підприємства з обробки деревини та виготовлення меблів. Серед них був катеринославський дворянин О.Михайличенко, у власності якого окрім лісопильні в губернському центрі перебувала ще й фабрика з виробництва круп, а також – купці брати І. та В. Педенки (обсяг виробництва 11,5 тис. руб.). Своєю чергою дворянин М.Попель мав в Одесі лісопильний завод і невелику паркетну фабрику (17,3 тис. руб.), а іншому дворянинові – В.Ворушилу – у цьому ж місті належала майстерня з виробництва меблів (21 тис. руб.). Власником меблевої майстерні у Сімферополі (8 тис. руб.) був міщанин М.Чернетенко.

Водночас українці активно займалися винокурінням і борошномельним виробництвом. Наприклад, винокурнями у Херсонській губернії володіли шестеро осіб. Серед них були дворяни В.Бутович (річний оборот підприємства 38 тис. руб.), С.Піщевич (20 тис. руб.), купець К.Титченко (4,2 тис. руб.), селянин Ф.Півняк (33 тис. руб.). Дворянинові І.Янгородського в Одесі належала фабрика з виробництва залізних драбин і ґрат, селянинові І.Єфименку – чавуноливарне підприємство в Мелітопольському повіті (40 тис. руб.), одеському міщанинові В.Гаврилюку – ковбасна фабрика (оборот 109 тис. руб.).

Таким чином, етнічні українці – представники промислової буржуазії регіону – зробили свій внесок в індустріальну розбудову південноукраїнських губерній.

Звернімо увагу й на підприємців-греків, особливо Херсонської губернії, де їх частка складала в той час до 3%. Грецькомовні ділові люди віддавали данину створенню промислових закладів переважно в галузях легкої та харчової промисловості. Наприклад, підприємцям П.Курувакалі, М.Коккінакі й Д.Кіпріаді в Одесі 1908 р. належали великі фабрики з обробки шкіри, річний обсяг виробництва яких становив 294 тис., 160 тис., 60 тис. руб. відповідно. Шкіряним заводом із річним оборотом 463 тис. руб. у цьому ж місті володів підприємець грецького походження Г.Гавалла. Водночас Т.Георгі був власником невеликої взуттєвої фабрики в Одесі з обсягом виробництва 10 тис. руб., а С.Амбатьелло та П.Верготі володіли хлібопекарнями, що

виготовляли продукції на 35 тис. і 46 тис. руб. на рік. Можна згадати й великих промисловців грецького походження з Таврійської губернії. Так, К.Месаксуді володів у Керчі тютюновою фабрикою з обсягом виробництва тютюну та цигарок майже 1 млн руб. У нього працювали 424 робітники. Водночас І.Кефелі був власником фабрики з виготовлення рибних та овочевих консервів у Балаклаві (обсяг виробництва 157,5 тис. руб.)⁵⁴.

Серед підприємців, зайнятих у великому та середньому виробництві південноукраїнського регіону на початку ХХ ст., зростала частка жіноцтва. Статистика 1908–1909 рр.⁵⁵ містить дані про 64 жінки, які володіли підприємствами на Півдні України, становлячи таким чином близько 6–7% від усіх власників промислових закладів. При цьому найбільше з них (34 особи) реалізували свої ділові інтереси у промисловості Херсонської губернії. Натомість власниць заводів і фабрик на Катеринославщині було 22, а в Таврії – 8⁵⁶.

За соціальним складом серед власниць промислових закладів Херсонщини переважали міщанки – їх налічувалося 11, представниць купецького стану або почесних громадянок було 10, дворянок 7. На Катеринославщині найбільше було дворянок – 10, ще 4 належали до міщанства, по 3 до купецького стану та інтелігенції. В Таврійській губернії переважали представниці купецтва.

З іншого боку, етнічний склад власниць промислових підприємств регіону з часом розширився. Хоч, як і раніше, тут домінували росіянки. Так, на Катеринославщині їх на початку ХХ ст. налічувалося 15, на Херсонщині – 10, у Таврійській губернії – 5. Суттєвою в розвитку промисловості Півдня України була й роль представниць єврейської спільноти: на Херсонщині – 7, на Катеринославщині – 4. Водночас у регіоні зростала частка німецькомовних підприємців, яких лише у Херсонській губернії 1908 р. налічувалося 8. Своєю чергою етнічних українок серед власниць промислових підприємств на Херсонщині було 4, а на Катеринославщині – 3.

Ділові інтереси підприємців у південноукраїнських губерніях на початку ХХ ст., як і раніше, головним чином зосереджувалися у харчовій та легкій промисловості, переробці сільгосппродукції. Такими виробництвами частіше за все володіли місцеві землевласниці, які належали до дворянського стану, а також представниці купецтва. Так, винокурні або горілчані заводи в Луганську Катеринославської губернії мали вдова генерал-лейтенанта М.Лошкарьова (річне виробництво сягало 40,7 тис. руб.) та баронеса К.Медем (29,3 тис. руб.), у Бахмутському повіті – дворянки В.Пестерева (9 тис. руб.) і А.Левицька (35,2 тис. руб.), у Маріупольському – дворянка А.Люткевич (142 тис. руб.).

Власницями винокурень або броварень у Херсонській губернії у цей період були 8 осіб. Серед них княгиня А.Урусова (оборот підприємства 43 тис. руб.), дворянка О.Шамраєвська (32 тис. руб.), купчиха Ю.Єжовська (14 тис. руб.), удова почесного громадянина А.Шатова (62 тис. руб.), а також М.Полубинська (18 тис. руб.). Водночас у Таврійській губернії найбільш значним закладом цього профілю володіла купчиха єврейського походження Х.Хохловкіна, якій у Мелітополі належав винокурний завод з обсягом виробництва 187 тис. руб.

⁵⁴ Там же. – С.109.

⁵⁵ Див. прим.47.

⁵⁶ Утім, якщо визначити питому вагу жінок серед промисловців регіону, то найбільша їх частка з-поміж останніх була в Катеринославській губернії (6,9%), а найменша – в Таврійській (5,3%). Становить інтерес і той факт, що доля власниць індивідуальних промислових підприємств у Херсонській губернії в 1908–1909 рр. становила 5,9%. Це було майже ідентично показнику, який ми наводили стосовно жіночого представництва у складі промислової буржуазії цього регіону в 1896 р. – 5,8%.

В інших галузях харчової промисловості Півдня України свої ділові інтереси реалізували миколаївська дворянка Т.Штейн і міщанка з Єлисаветграда Л.Ріпс, яким належали маслобійні, а також представниця відомої в Російській імперії родини дворянка С.Фальц-Фейн (народжена Кнауф), котра володіла в Одесі консервним заводом із річною продуктивністю 239 тис. руб., на якому працювали 85 робітників⁵⁷. Додамо, що вироби її підприємства неодноразово з успіхом були представлені на міжнародних і всеросійських виставках. Так, 1894 р. в Антверпені продукція С.Фальц-Фейн отримала два почесних дипломи, 1896 р. у німецькому Кілі – велику срібну, а 1898 р. в норвезькому Бергені – золоту медалі⁵⁸.

Майстернями з виготовлення модного одягу в Одесі володіли у вказаний час п'ять підприємниць, зокрема купчихи М.Руссо (оборот 25 тис. руб.), А.Єрмеєва-Гейліх (25 тис. руб.), Ф.Краснопольська (60 тис. руб.), а також міщанки Х.Козакова (30 тис. руб.) і С.Кумерова (25 тис. руб.).

Промисловим підприємництвом у Катеринославській губернії займалися також жінки з іноземним підданством. Їм тут належали три достатньо великих виробництва, пов'язані з обробкою металів. Так, французенка К.Рюсошан була співвласницею дротово-цвяхового заводу в Луганську з річним оборотом 28 тис. руб., прусська піддана М.Щепанкевич володіла в Катеринославі арматурним та мідно-ливарним заводом (29,5 тис. руб.), а бельгійці О.Ванвінкенроа належала майстерня в Бахмутському повіті, яка виготовляла стропила та інші залізні вироби на 68,6 тис. руб. на рік.

Крім того, на велику підприємщицю у цей час перетворилася вдова зросійщеного німця купчиха К.Матіас, яка по смерті чоловіка отримала у власність завод із випуску землеробських машин і знарядь у Бердянську (Таврійська губернія). Обсяги виробництва підприємства (320 робітників), яке офіційно належало торговельному дому «Вдова Матіас та сини», постійно зростали. Якщо в 1895 р. його річний оборот становив 175,4 тис. руб., то в 1908 р. – уже 419 тис. руб.⁵⁹ До того ж у Бердянську К.Матіас володіла ще й пивоварнею (оборот 24,5 тис. руб.).

Тож можна допустити, що мешканки Південної України, прагнучи самореалізації та фінансової незалежності від чоловіків, на початку XX ст. дедалі активніше долучалися до підприємництва, перебираючи на себе керівництво доволі потужними промисловими заводами. Це дозволяє зробити висновок, що в модерний період відбувалося розширення прав жіноцтва у виборі сфери професійної діяльності, поступове додання ними гендерних стереотипів традиційного суспільства. Зрештою жінки грали помітну роль в економічній модернізації південноукраїнських губерній Російської імперії, їх індустріальній розбудові.

Таким чином, активізація підприємництва наприкінці XIX – на початку XX ст. насамперед стосувалася Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній. Прискорення процесів соціальної мобільності, руйнування станових перегородок дозволяло вихідцям із незаможних верств населення долучитися до підприємництва. До того ж імперська влада постійно заохочувала до активної діяльності ділові кола, які утверджувалися в південному регіоні. Особливої ваги в умовах форсованої

⁵⁷ Список фабрик и заводов Российской империи. – С.126.

⁵⁸ *Задерейчук А.А.* Пищевая промышленность Фальц-Фейнов // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2011. – С.26–33.

⁵⁹ Список фабрик и заводов Российской империи. – С.255.

індустріалізації набували підприємницькі практики в галузі промисловості. З другої половини 1890-х рр. кількість промпідприємств на Півдні України, які перебували в індивідуальній власності або належали торговим домам, стабільно зростала (у цей час тут загалом діяли 3 тис. фабрик і заводів). Станом на 1896 р., як і на початку ХХ ст., лідером промислового виробництва в регіоні була Херсонська губернія, де беззастережно домінувала Одеса, оскільки на її частку припадала понад третина, до того ж найбільших індустріальних, підприємств губернії – 432 із 1249. За соціальними ознаками серед промисловців Півдня України на початку ХХ ст. домінували представники купецького стану, а також почесні громадяни (спадкові або особисті). Найбільша їх частка була в Таврійській губернії (47,9%), дещо менше – на Катеринославщині (43,5%) та Херсонщині (41,2%). Склад промисловців південноукраїнських губерній, як ніде в інших регіонах Російської імперії, визначався поліетнічним і поліконфесійним характером. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чітко проглядалася роль представників єврейської спільноти в розвитку промисловості всього регіону, котра дедалі зростала. Зокрема на Херсонщині вони становили більше половини всіх промисловців губернії, а на Катеринославщині – третину. При цьому спеціалізувалися на обробці деревини, борошномельному, тютюновому виробництві, активно діяли в галузях харчової й легкої промисловості. Натомість серед промислової буржуазії краю росіяни становили близько п'ятої частини від загального числа заводчиків, а у власності їх перебувало чимало металообробних і машинобудівних підприємств. Ще більш вагомим суб'єктом підприємницького світу Південної України стали німецькомовні промисловці – переважно купці та поселяни-власники (найбільше їх було зафіксовано в Таврійській губернії – 40,7%, натомість у Херсонській – 19,3%). Особливо вміло німці та меноніти реалізовували свої ділові інтереси у царині обробки металу, виготовлення сільськогосподарських землеробських машин. Були у краї і промисловці суто українського походження. Частка їх серед буржуазії Півдня України становила у середньому 5% від загального числа по кожній із трьох губерній, а їхні підприємства здебільшого відносилися до дрібних або (меншою мірою) середніх. За соціальною ознакою це вихідці майже з усіх станів – як дворяни й купці, так і міщани та представники селянства. Головною перешкодою в підприємницьких практиках українців усе ж була гостра конкуренція з боку російських та єврейських ділків, або іноземних капіталістів, котрі володіли значними статками. У великому та середньому виробництві південноукраїнського регіону на початку ХХ ст. зростала роль жінок, які становили близько 7% від усіх власників зафіксованих промислових закладів Півдня України. Зрештою заводчики та фабриканти південноукраїнських губерній були людьми свого часу, які в умовах первинного накопичення капіталу і прискореної індустріалізації намагалися отримати завдяки своїй підприємницькій діяльності бажані прибутки.

REFERENCES

1. Blackwell, W.L. (1970). *The industrialization of Russia: An historical perspective*. New York.
2. Deivis, N. (2018). *Yevropa: Istorija*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Donik, O. (2008). *Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Donik, O. (2010). Pidpriemnytski obiednannya v Ukraini ostannoï tretyni XIX – pochatku XX st.: vid instytutsionalizatsii interesiv do nadrehionalnykh form intehtatsii. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 17, 52–69. [in Ukrainian].
5. Gershenkron, A. (2015). *Ekonomicheskaja otstalost v istoricheskoy perspektive*. Moskva. [in Russian].
6. Gregori, P. (2003). *Ekonomicheskij rost Rossijskoj imperii (konets XIX – nachalo XX v.): Novye podschjoty i otsenki*. Moskva. [in Russian].
7. Krutikov, V. (1992). Sotsialna struktura miskoi burzhuzii Ukrainy naperedodni revoliutsii 1905–1907 tt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 57–66. [in Ukrainian].
8. Kulikov, V. (2019). *Podpriemstva i suspilstvo v zavodskyykh i shakhtarskyykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* Kharkiv. [in Ukrainian].

9. Lazanska, T. (1996). Sotsialne pokhodzhennia promyslovoi burzhuzii Ukrainy v XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 2, 65–73. [in Ukrainian].
10. Lazanska, T. (1999). *Istoria pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torbovelno-promyslovoi statystyky XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lindner, R. (2008). *Pidpriemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii)*. Kyiv; Donetsk. [in Ukrainian].
12. Nikolaieva, T. (2011). Sotsiokultura kharakterystyka pidpriemstv Ukrainy (1861–1914 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 95–107. [in Ukrainian].
13. Ogloblin, A. (1925). *Ocherki istorii ukrainskoj fabriki: predkapitalisticheskaia fabrika*. Kiev. [in Russian].
14. Pajps, R. (1993). *Rossija pri starom rezbime*. Moskva. [in Russian].
15. Peeters, V. (2010). *Stal u stepu*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Potkina, I. (2002). Istoriia predprinimatelstva v XX v.: stanovlenie nauchnoj distsipliny. *Otechestvennaja istorija*, 2, 124–134. [in Russian].
17. Shevchenko, V. (2010). *Pryvatne bankirske pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Shliakhov, O. (2006). Sudnovlasnyky Azovo-Chornomorskoho basenu naprykinti XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 1, 61–72. [in Ukrainian].
19. Turchenko, F.H. & Turchenko, H.F. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): istorychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Vodotyka, T. (2013). Sotsialna tsina ta sotsialna vidpovidalnist: pidpriemnytstva blahodiinist u druhii polovyni XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 22, 14–25. [in Ukrainian].
21. Vodotyka, T. (2015). Pidpriemtsi v sotsialnii strukturi miskoho naselennia Naddniproiskoi Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 118–127. [in Ukrainian].
22. Yashyn, V.O. (2013). *Tradytionalizm i modernizatsiia: Yevreiske naselennia Katerynoslavshchyny i Khersonshchyny v sotsialno-kulturnykh ta ekonomichnykh protsesakh druboi polovyny XIX st.* Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
23. Zaderezhuk, A. (2011). Pischevaia promyshlennost Falts-Fejnov. *Voprosy germanskoj istorii*, 26–33. Dnepropetrovsk. [in Russian].

Oleksii SHLIAKHOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of East European History,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Oleksandr DONIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Industrialists of the South of Ukraine and Their Entrepreneurial Practices at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries

Abstract. The purpose of the research is to find out the quantitative, property, social and ethnic composition of manufacturers and breeders of Southern Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, to highlight the main areas of their entrepreneurial interests and the level of profitability of their establishments, as well as the place and role of women in business practices of modern time. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Such methods as historical-genetic, analytical-synthetic, the method of comparative analysis, retrospective, historical-typological, the method of local history were used. **Scientific novelty.** A regional-branch approach to the study of entrepreneurship in Ukraine during the imperial era is proposed, it is considered both as a component of national economic history and as a kind of social institution that bore all the characteristic imprints of that era. **Conclusions.** It is noted that the activation of entrepreneurship at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Concerned primarily the Southern Ukrainian provinces of the Russian Empire – Kherson, Katerynoslav and Tavriia. It was found that the leader of industrial production in the region was the Kherson province, which was unconditionally dominated by

Odesa, since it accounted for more than a third of the province's largest industrial enterprises. Instead, large metallurgical and mining enterprises, which were founded mainly by foreigners, were concentrated in the Katerynoslav province. According to social characteristics among the industrialists of Southern Ukraine at the beginning of the 20th century. Representatives of the merchant class were ahead of the rest by a significant margin. The growing role of Jewish and German entrepreneurs in the development of the industry of the entire region was determined (in the Kherson region, the former accounted for more than half of all industrialists in the province, and in the Katerynoslav region – a third). German-speaking industrialists – mainly merchants and peasant owners – skillfully realized their business interests in the field of metal processing and the manufacture of agricultural machinery. The share of Ukrainian entrepreneurs among the industrialists of Southern Ukraine was on average 5% from their total number in each of the three provinces, and their enterprises were mostly small and medium-sized establishments. It was emphasized that at the specified time, the role of women representatives in the large and medium-sized production of the Southern Ukrainian region was growing, and they accounted for about 7% of all owners of registered industrial establishments in the South of Ukraine. More than half of them carried out their business practices in the factory production of the Kherson province.

Keywords: men entrepreneurs, women entrepreneurs, industry of Southern Ukraine, industrialization, economic region, Southern Ukrainian provinces.